

I mange år var lagsbruken heilt avgjørende for målreisinga. No er det knapt nokon att. I vinter forsvann **Dag Bondeheim** i Skien ut av rørsla.

Over og ut

Flyttelasset har stått nokre veker i kjellaren til eit kjøpesenete, men skal no vidare til eit anna. ♦ Reklame, fotografi, klistermerke og jobbsøknadar frå 30-talet er samla i ein gammal koffert. ♦ Ein innbunden utgåve av Telemark Tidend er noko av det som er teke vare på.

- DET ER syrgjeleg, seier Svanhild Haugen, leiar i Mållaget Dag.

Me står i eit lagerrom under ei bru i Lundedalen i Skien. To karar frå eit flyttebyrå ber inn kasse på kasse med bøker, papir, fotografi, biletar, stolar frå 80-talet og ei gipsbyste av Ivar Aasen. Det vesle flyttelasset er alt som er att etter hundre års drift av Dag Bondeheim og hundre og tolv år med mållagsarbeid i byen. Haugen sukkar på ny.

I månadsskiftet mars/april overtok den nye eigaren bygget, og mållaget måtte ut. Huset vart seld nokre månader tidlegare, men lokallaget hadde håpo på at dei på ein eller annan måte kunne få halda til der likevel. Dei kom i dialog med den nye eigaren, og fekk til og med ha møte der så seint som i mars. Dei fekk låna nøkkelen og låste seg sjølve inn. Men til slutt vart det klart at leiga ville vera altfor høg. Dei pakka det dei kunne i flyttekasser, og fekk låna eit rom under kjøpesenteret på Lietorvet. Løysinga var mellombels, medan lagerrommet under bruva kan dei få låna lengre. Historielaget har halde til her i mange år, og det er turt og gratis. Men det er ikkje ein samlingsstad slik Bondeheimen var.

– Eg må bita det i meg, seier Haugen, der me står midt mellom ein modell av ein steinalderlandsby og ein plansje om livet til Hjalmar

FAKTA:

Lags bruk er ei gammal norsk nemning på ei verksamhet som blir eiga og/eller driven av eit lag innan Noregs Ungdomslag og Noregs Mållag, og var mest kjende som bondeheimar og kaffistover.

Det har vore over to hundre lags bruk i drift, no er det berre ei handfull att.

Mållaget Dag i Skien kjøpte det som seinare vart til Dag Bondeheim i 1915, og kaffistova opna året etter. I 1995 vart verksamheten til eit aksjeselskap. I 2014 overtok Bøndenes Hus i Oslo alle aksjanane, men selde det seinare vidare. 15. mars 2018 overtok Onarheim Eiendom AS bygget.

Johansen, og ser på at flyttekarane ber inn dei siste kassene.

– Det er eit nederlag, og det kjem på mi vakt. Eg har aldri sete i styret i aksjeselskapet som styrt huset, så eg har ikkje vore direkte med på desse avgjerslene. Men det er eit nederlag når ein tenkjer på kva innsats som mange dyktige folk har

gjort sidan starten i 1916. Me som har kome etter, har ikkje vore like dyktige, seier ho.

Frå lagshus til aksjeselskap

Kaffistova i Skien opna dørene i 1916, midt i den veldige medvinningen til norgeskomsrørsla. Skarpe hovud såg at det var pengar å tena på overnatting og servering, og at dette kunne skaffa midlar til lokal-laga. Dette var noko også fleire andre rørsler hadde innsatt, t.d. fråhaldsmiljøet og indremisjonen. I Norgeskomsrørsla kalla ein desse forretningane lags bruk. Frå 1910 og utetter gav desse verksamhetene vel-dige inntekter.

Mållaget i Skien hadde kjøpt Bragegarden året før, først ved at formannen i laget, grosserer Aleksander Lundervold, kjøpte den «på eigen vågnad». Sidan overtok laget eide domen ved hjelp av ei handfull private garantistar. I 1927 vart det innreidd hotellrom i tredje høgda, og Dag Bondeheim såg dagens ljós. Noko av det siste styret gjorde for Nasjonal Samling overtak i 1943, var å setja av nok pengar til å gjera huset gjeldfritt. Stadig fleire oppussingar følgde i åra etter krigen, og frå 1967 hadde lokallaget huset som fast møte-stad. I alle desse åra var det lokallaget som dreiv bygget, gjennom eit forretningsstyre.

På 90-talet trong bygget sårt frisk kapital. Drifta kasta ikkje nok av seg og ein trond midlar til naudsynt vedlikehald. Noko måtte endrast. Dette var ikkje fyrste gong at fram-tida til bygget vart vurdert. I 1975 vart det sett ned ei nemnd som skulle vurdera alternative drifts-måtar eller sal av garden. Ingen av alternativa vart realiserte.

Denne gongen endra ein på driftsmåten. I 1996 vart aksjeselskapet Dag Bondeheim skipa, med ein dagleg leiar og eit eige styre. Mållaget skulle ha ein representant i dette styret, det same skulle Noregs Mållag sentralt ha, som var ein av aktørane som gjekk inn selskapet.

– Ikke alle var samde i dette, fortel Haugen.

– Nokre melde seg då ut i protest, mellom anna dåverande leiar i mållaget. Mange reagerte på at ein på denne måten gav frå seg styringa.

Mållaget fekk likevel tinglyste rettar til å ha eit eige møterom, eit rom til den omfattande boksamlinga og skulle ha eit årleg tilskot til møteverksamhet med målsak og kulturelle aktivitetar.

Planen fungerte. I alle fall ei stund. Sjølv om lokallaget ikkje lengre styrte huset, hadde dei likevel sitt å seia om drifta på generalforsamlin-gane. Laget hadde mange aksjar.

– Me har passa på at dei nyttar nynorsk, og har heile tida meint at

Flyttekarane gjer seg klare til å køyra.

det ikkje skulle skjenkast alkohol på hotellet, fortel Svanhild.

– På generalforsamlingane vart det stadig teke opp dette med skjenkeløyve. Me har alltid meint at ein skal halda på fråhaldslinja og halda på dei tradisjonane. Kan henda det var bra for byen at det var eit hotell som det ikkje var skjenkeløyve på. Men det kampen tapte me også til slutt, då det vart innført ei treårig «prøveordning». Som sjølv sagt vart gjort permanent, fortel ho.

Bøndenes Hus overtek

Men det stadige kravet om oppussing og vedlikehald kravde meir enn det drifta kasta av seg. I 2010 vart

det tilsett ein ny dagleg leiar som satsa stort, og i overmot lånte pengar for å modernisera hotellet. Men dei auka inntektene kom aldri. I 2014 var konkursen like om hjørnet. Berre eit mirakel kunne redda drifta, og den kvite riddaren vart Bøndenes Hus, som driftar Bondeheimen i Oslo. Dei såg eit potensial i hotellet og var villige til å ta over heile drifta. Det einaste kravet var at dei skulle overta verksemda gratis. Alle aksjane måtte skrivast ned til null og overførast til den nye eigaren utan vederlag. Etter at direktøren for Dag Bondeheim AS, kom det stadig planar på bordet, og fleire gonger

vart lesarane i Telemarksavisa syntre arkitekteinningar og draumar om utviding og oppføring av eit nytt, stort hotell attmed det gamle.

– Eg var ikkje på den siste generalforsamlinga. Det vart for vanskeleg for meg, seier Haugen.

– Då mållaget handsama saka, røysta eg i mot at Bøndenes Hus skulle få overta. Sjølv om eg visstie at alternativet kunne vera å slå hotellet konkurs. Fleirtalet var for, og eg var sjølv sagt lojal mot det vedtaket. Både styret og generalforsamlinga meinte at det var viktig å unngå konkurs og trudde på planane som vart lagde fram. Bøndenes Hus skulle bli ein langsiktig eigar og dei

Det er lagt ut ein presenning der mållaget kan få setja tinga sine.

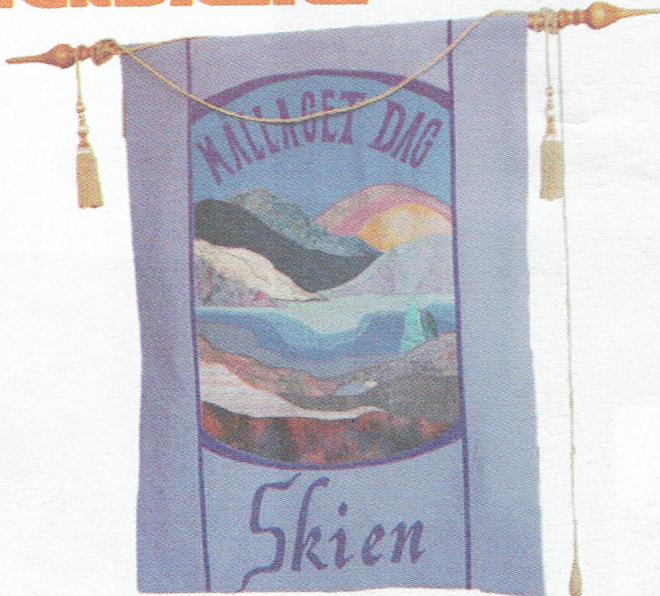
var trass alt ein del av den same familien som oss. Men særlig langvarig vart det jo ikkje, seier ho.

For Bøndenes Hus gav fort opp. I januar 2017 bestemte dei seg for å selja bygget. Det er ikkje utenkjeleg at det var ei rett forretningsavgjerd, men for lokallaget var dette det verste som kunne henda. I eit siste forsøk på å halda bygget i mållagshender, prøvde dei å skaffa finansiering til å kjøpa huset attende. Men gjelda frå satsingane tidleg på 2010-talet var for stor. Ingen bank ville låna dei pengar, og det var heller ikkje noko alternativ å finna private som var villige til å skyta inn pengar.

– Skriva rundt til folk på nytt og be dei kjøpa aksjar? Etter at dei dei førre var skrivne ned til null og gjevne vekk? Det ville eg ikkje vera med på, seier Haugen.

For å gjera huset enklare å selja kjøpte Bøndenes Hus dei tinglyste rettane lokallaget hadde. Etter først å ha takka nei, selde laget til slutt rettane for 800 000 kroner.

– I ettertid så tenkjer eg at det moglegvis hadde vore like greitt å bli slegen konkurs. Då hadde me i det minste framleis hatt dei tinglyste rettane våre. Eg veit ikkje om me har gjort det me kunne, eg veit ikkje om me gjorde rett. Det er vorte mykje vanskelegare å syna fram kulturen og historia til laget, og å overlevera den til folk som kjem

Svanhild Haugen på «kontoret» sitt.

inn i styret. Så eg er redd for at det mykje som smuldrar vekk, og at det er verre å halda det samla, seier Haugen.

Den nye eigaren, Onarheim Eiendom AS, tok over bygget i mars. Tidleg i april bar ho og dei andre i dugnadsgjengen dei siste flyttekassene ut frå bondeheimen, og smekka att døra etter seg. Nøyaktig hundre år i eigen heim var til vefs ende.

Ei suksesshistorie

Salet på Dag Bondeheim gjør at me no berre sit att med ei handfull lagsbruk; Bondeheimen i Oslo, Hordaheimen i Bergen, Saga Hotell i Tromsø, som også er medaksjonær i Finnsnes hotell. Og så er Kaffistova i Mosjøen i drift enno. Det kan verka stusseleg då ein reknar med at det har vore minst to hundre lagsbruk innan rørsla. Men med litt avstand er det råd å sjå verdien av dette arbeidet.

– Alt i alt har lagsbruka betydd kolossalt mykje. Det er viktig å sjå alt det gode dei gjorde, seier Nils Seland.

Han meiner at ein ikkje skal dvela for mykje ved alt det ein har mista, men heller verdsætja alt det dette arbeidet har ført med seg. På den eine sida fekk ein store og robuste lokallag, ikkje minst i dei store byane. Men då den omstridde lagsbrukskatten vart vedteken i 1915,

skaut økonomien i Noregs Mållag og Noregs Ungdomslag sentralt i verda. Lagsbruka måtte betala ein fast prosent inn til landslaga, og det gjorde at budsjettet for Mållaget gjekk frå 2500 kroner i 1909 til 49 000 i 1919. Så seint som i 1952 kom meir enn halvparten av inntektene frå lagsbruka.

Seland nærmar seg slutten på eit dokumentasjonsprosjekt der han

etter beste evne har leita opp spor etter alle kaffistover og bondeheimar rundt om i landet. Ein kan følgja arbeidet på nettsida lagsbruk.no, og etter planen skal arbeidet enda opp som bok ein gong til vinteren. Arbeidet har fått noko stønad frå Norsk Kulturråd, men er elles finansiert av ei testamentert gave frå lagsbruksnestoren Kåre Kolås frå Bergen, og blir administrert av Noregs Ungdomslag.

Seland var i mange år dagleg leiar for Norske lagsbruk, som var ei samanslutning av verksemndene under lagsbruk-paraplyen. Han såg utviklinga på nært hald, og veit at ei nedlegging aldri er moro, men tidene og vilkåra endrar seg gjennom meir enn 100 år - ikkje minst forholdet mellom produktpris og prisen på arbeidsløn og råvarer.

– I byrjinga kunne kaffistovene tilby eit kvalitetsprodukt til ein rimeleg pris, eit «konsept» som låg ein stad mellom kneipa på den eine sida og sosietetsrestauranten på den andre sida, seier Seland.

– Rundt 1905 var det ei enorm norskdomsbylgje som lyfte desse verksemndene fram. Ja, redaktør Rasmus Steinsvik i nynorskavisen *Den 17de Mai*, sa det gjekk så godt at det snart ikkje var moro å vera målmann lengre. Dei må ha vore i ein rus. Kaffistover rund baut, og

*Rørsla har slite
litt med eit kultu-
relt mindreverds-
kompleks. Dette
gjorde seg særleg
gjeldande i det
eg lettvint kallar
respatex-alderen.*

Nils Seland

det var god butikk. I tillegg kunne dei profilera seg med interiør, husbunad og norsk mat. Men etter kvart har alle kostnader gått opp: løningar, husleige og råvarer. Utan denne bylgja vart det fort tungt for mange. Dei som har overlevd, har drive godt, men er også dei som har vore dei største. Ein resepsjon kan halda styr på fem rom eller på femti rom. Og det er heilt klart mest økonomisk at den utgifta skal delast på femti rom.

Det nye lager ligg inn under ei bru i Lundedalen. ♦ Svanhild Haugen låser døra etter at alt har kome på plass.

Alle foto: Kjartan Helleve

Seland meiner også at både rørsla og lagsbruka miste noko av seg sjølv etter krigen.

– Rørsla har slite litt med eit kulturelt mindreverdskompleks. Dette gjorde seg særleg gjeldande i det eg lettint kallar respatex-alderen. Då skulle me modernisera oss, bli moderne og alt det gamle skulle ut. Men me vart jo aldri moderne. Så rørsla har ikkje vore flink nok til å halda fana høgt nok, som kunne ha gjeve oss og lagsbruka eit særmerke. Her trur eg me kunne ha gjort ein betre jobb, sjølv om det er noko friskt å seia at det ville ha vore redninga for alle lagsbruk. No ser me private aktørar som er langt flinkare til å ta vare på tradisjonar enn lagsbruka har vore på lang tid, t.d. dei historiske hotella, seier han.

Kvitte seg med kafeen og overlevde

Det finst likevel døme på lag som driv levande lagsbruk. Om ein ser stort på det, kan Kvalatun vera eit døme på det. Haugesund Mållag og Ungdomslag bygde lagshuset så seint som i 1990. Dei hadde tidlegare fleire lokale i sentrum, og kapitalen kom til dels frå sal av desse eigedomane. Men det verkeleg smarte trekket var å kjøpa seg aksjar i Haugesunds Avis i 30-åra. Det vart sett på som eit støttekjøp for å hjelpe avisa over kneika. Men i

80-åra stod medieaksjar høgt i kurs, og laget kunne selja aksjane med god fortene. Kombinert med god forretningssans har laget no svært god økonomi.

Det beste dømet er likevel Mållaget i Kristiansand. Til liks med fleire andre lag hadde dei fleire eigedomar rundt om i byen, og ynskte etter kvart å samla desse i éin eideom. Bygget vart reist i 1970, og er av utsjånd eit stykke unna den ein vanlegvis forbind med norskkdom. Kommunen nekta først laget å bygga såpass stort, og gav først løyve då kommunen sjølv trong lokale dei kunne leiga i sentrum.

Det heldt likevel på å gå over styr. Heilt sidan starten var det kafé i andre høgda, og det var ein populær samlingsstad. Men utover 90-talet forsvann kundane og utgiftene auka. Ved årtusenskiftet heldt heile laget på å gå over ende på grunn av kafedrifta. Det var ikkje noko anna val enn å leggja ned drifta. Det var sårt for mange i laget og for mange i byen.

– Det var ein institusjon, og framleis er det folk som fortel at dei saknar han, fortel Solveig Lima, leiar i lokallaget.

Då kafeen var ute, vart det rom for Bondeungdomslaget. Dei kjøpte seg inn i bygget, og på den måten fekk bygget inn frisk kapital. I dag er bygget drive av eit aksjeselskap,

der mållaget eig 70 prosent og Bondeungdomslaget 30 prosent. Aksjeselskapet har lånt pengar av mållaget, og det er rentene frå dette lånet som gjev laget inntekter. Det gjev laget råd til å ha ein eigen organisasjonsskrivar. Frå og med 2018 er tilskotet til denne stillinga auka til 250 000 kroner i året.

– Det var mange som var skeptiske då me la om til å vera eit lutlag i 2013, fortel Lima.

– Men så langt går det veldig bra. Selskapet blir styrt av eit styre der mållaget har tre representantar, og BUL har to. Dette gjer at me i mållaget kan koncentrera oss om målarbeidet, og BUL kan halda på med sitt. Samlivet fungerer veldig bra. Det einaste er at me ikkje har kome fram til kva me skal kalla møtesalen. Når me har møte, heiter det Mållags-salen. Når BUL har møte heiter han BUL-salen. Men det går greitt det. Folk veit kvar dei skal uansett, fortel Lima.

Ein ny morgen

I Skien har Haugen invitert meg heim for å sjå på fanene som førebels er lagra heime hjå henne. Sjølv om det er noko trist over det heile, går livet vidare. I april hadde laget sitt fyrste møte utan eigen heim.

– Me får låna eit lokale i biblioteket, og det fungerte veldig bra, fortel Svanhild Haugen.

– Er det ein forfattar eller eit føredrag så er det eit høveleg lokale. No i april hadde me lyrikaren Oddmund Haugen på besøk, og det kom godt med folk. Men om me skal ha ein felespelar eller ha musikk som krev piano, så går det ikkje der. Og me er vane med å tinga oppdekking til tjue personar, førtifem snittar, servise og plass til alle rundt bordet. Så pengane me fekk frå Bondeheimen, gjekk rett attende til dei. Det er noko anna med pappkrus og pappfat på eit bord i hjørnet. Men folk vart likevel sitjande og drøsa, og det vart eg veldig glad for å sjå.

Ho ser heller ikkje vekk i frå at det kan koma noko positivt ut av dette.

– Det er klart at det kunne vera litt skremmande med lagsmøta våre, det var nok folk som tenkte at «der høyrer me ikkje til» og at det vart litt «kyrkjelyd» over det heile. Det kan endra seg når me no flyttar møta ut av Bondeheimen, men samstundes kan det også skremma vekk mållagsfolk, seier Haugen, og seier at ho på ingen måte har gjeve opp.

– Det har eg jo sagt i avis, så det må eg vel stå for. For det er viktig å halda fram med å markera nynorsk i byen, sjølv om det no blir i nye former. Og no skal me gripa tak i ungdomen, seier Haugen.

KJARTAN HELLEVE
kjartan.helleve@nm.no